

Өскен Ә.М.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

E-mail: asem_a7_95@mail.ru

ORCID ID: [0000-0001-7291-9858](https://orcid.org/0000-0001-7291-9858)

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН АУДАРҒАН АНТОН ЧЕХОВТІҢ «ХАМЕЛЕОН» ӘҢГІМЕСІ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Мақалада Алаш көшбасшысы, қаламгер, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейханның орыс классик жазушысы А.П.Чеховтен аударған «Хамелеон» әңгімесі көркемдік, мәтіндік тұрғыдан талданған. Сонымен қатар ХХ ғасыр басындағы қазақ-орыс әдеби байланысына атсалысқан тұлғаның көркем аудармадағы өзіндік стилі, көркемдік ерекшеліктері мен тәржіме саласына қосқан үлесі қарастырылған.

Ұлт дамуындағы жауапты кезеңде Алаш зиялылары қазақ қоғамының мәдениеті мен ғылым-білімінің жетілуіне аянбай еңбек сіңірді. Олар білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін ғылымның әр түрлі саласынан оқулықтар жазды. Көзі ашық, мәдениеті биік ұрпақ қалыптастыру үшін мәдени жұмыстар атқарып, Еуропа жүйесіндегі театрлар мен мектептер ашуға мұрындық болды. Қарапайым халықтың сауатын ашып, таным-түсініктерін кеңейтіп, әлем әдебиеті жауһарларының шығармаларын мерзімдік баспасөздерде қазақ қауымына таныстырды. Ал, біз нысанаға алып отырған тақырып – Әлихан Бөкейханның қазақ әдебиетіндегі аударма саласына қосқан үлесі.

Ә.Н.Бөкейхан аударма ісіне терен үңіліп, бұл саламен іс жүзінде айналысқан қаламгер. Ол елеулі көркем шығармаларды, ғылыми-танымдық еңбектер мен оқулықтарды орыс тілінен қазақ тіліне аударды. Осы бағыттағы еңбектерінің ішінде ерекше көзге түсетіні – әдеби көркем аудармасы. Ә.Бөкейхан әлем әдебиеті тұлғаларының әңгімелерін, мысалдары мен повестерін қазақ оқырманына жеткізуде де ағартушылық мақсатты көздеді. Оның Л.Н.Толстойдан аударған «Сурат кафеханасы», «Қажы-Мұрат», «Кавказ тұтқыны», «Жұмыртқадай бидай», «Жеті қарақшы», «Күн» әңгімелерінен бөлек «Жетпіс жеті мысал» атты жинағындағы Л.Н.Толстой мен Эзоптан алған топтамалары қаламгердің биік идеалдарға адал болғанын көрсетеді. Сондай-ақ асылы Ги де Мопассаннан – «Симонның әкесі», «Жарасын алдырған ана», «Күзетте», «Ақсақ кемпір», О.Уайльдтан – «Жұлдыз бала», В.Г.Короленкодан – «Мақардың түсі», И.С.Тургеневтен – «Торғай», Мамин-Сибиряктан – «Қара ханым», «Баймақан», Н.Маркстен – «Ескі Қырым сөздері», «Пайғамбарға хат», «Герейдің ажалы», «Азамат Юсуф» т.б. аудармалары шынайылығымен, тапқырлығымен, қарапайымдылығымен ерекшеленеді.

Бұл мақалада Әлихан Бөкейханның А.П.Чеховтан аударған «Хамелеон» әңгімесіне талдау жасадық. Қайраткер мен жазушы мұрасын бір-бірімен салыстыру арқылы қазақ аудармашысының ерекшелігі мен шеберлігін сараладық. Атап айтсақ, біріншіден, Әлихан Бөкейханның орыс тілін өте жетік білген; екіншіден, еркін аударма жасап, шығарманың идеясы мен мазмұнын сақтауды мақсат тұтқан; үшіншіден, түпнұсқаны қазақтың таным-түсінігіне лайықтап тәржімелеген; төртіншіден, шығарманың көркемдік ерекшелігінен гөрі оқушыға берер рухани әсеріне молырақ көңіл аударған.

Қазақ әдебиетінде Абай, Ыбырай, Шәкәрім жаңа деңгейге көтерген көркем аударма ісін ХХ ғасыр басында А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы сияқты Алаш зиялылары жалғастырды. Алаш көшбасшысының аудармалары қазір де өзектілігін жоймағаны аңғарылады.

Кілт сөздер: тәржіме, Алаш, автор, аудармашы, ұлттық таным, аналитика, контекст.

Кіріспе. Ұлттың маңдайына біткен жарық жұлдызы, Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның өз заманында қазақ қоғамына алып келген мәдени, саяси, ғылыми реформалары мен ізашар бастамалары – адамзат тарихының аясында қарастырылатын

мәселе. Саясаткер, Алаш партиясының жетекшісі, ағартушы, ғалым, публицист ретінде танылған тұлғаның көркем аудармаға бет бұруы да – елеулі факт. Ол осы бағдарда әдебиеттегі Абай мен Ыбырай тәжірибесін дамытып, мәдени және интеллектуалдық байланыстың дамуына, ең бастысы қазақ қауымының кемелдікке бет түзеуіне үлес қосты.

Жан-жақты ғалым, елшіл тұлға Әлихан Бөкейханның Л.Н.Толстой, Ги де Мопассан, О.Уайлд, И.С.Тургенев, А.П.Чехов, В.Г.Короленко, К.Фламарион, Д.Мамин-Сибиряк, Н.А.Маркс секілді көрнекті жазушылар шығармаларынан көркем аударма жасап, оларды ұлт оқырманының рухани шамшырағы болған «Қазақ», «Жаңа мектеп», «Темірқазық», «Әйел теңдігі», «Жас қазақ», «Ақ жол», «Сәуле» басылымдарына жариялауы – Алаш зиялыларының парасат, білік деңгейін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер. Әлем әдебиетінің классиктерінің ішінде орыстың талантты жазушысы, драматург, сатиралық әңгімелерімен мойындалған Антон Чеховтің 1915 жылы Әлихан қазақ тіліне тәржімелеген (*А.Байтұрсынұлы қағидаты осындай; «тәржімалаған» деу – үндестік заңына қайшы*) «Хамелеон» әңгімесі – адамның пенделік болмысын дәл танытатын шығарма.

Салыстыра қарасақ, Ә.Н.Бөкейхан (1866-1937) мен А.П.Чехов (1860–1904) – замандастар. Оларды оятқан да, ойлантқан да – Ресей шындығы. Сондықтан талғамның сабақтасуын, үйлесімін ерекше атап кетуге де болады. Аударма «Қазақ» газетінің 1915 жылғы №140 санында қайраткердің «Қыр баласы» деген бүркеншік атымен жарияланған.

Чехов бұл әңгімесі арқылы қоғамдағы әділетсіздікті, тұрақсыздықты терісінің түсін ыңғайына қарай өзгерте беретін жәндік – хамелеонға тенеп, Очумелевтің бейнесі арқылы екіжүзді адамдардың болмысын жан-жақты тереңінен ашқан. Юмор мен сатира қатар өрлеген Чехов әңгімесінің идеясы мен сюжетін, көркемдік күшін Әлихан қаншалықты бере алды – аударма қуаты осында.

Мәтінді бір тілден екінші тілге тәржімелеу мәселесі көне заманнан бүгінге дейін өзектілігін жойған жоқ. Бұл – тіл білімі, әдебиеттану, психология, философия аясында қарастырылатын мәселе. Әсіресе юмор мен сарказмге құрылған әңгімелерді аудару тіптен күрделі. Себебі, юмор – белгілі бір халықтың тарихи-дәстүрі негізінде қалыптасқан өзгеше мәдениетінің көрінісі. «Юмор барлығына бірдей түсінікті әмбебап емес. Ол сол қоғамның танымдық, тарихи-мәдени, психологиялық ерекшеліктеріне бағынышты болғандығынан да бір мәдениеттен екінші мәдениетке көшіп жүре бермейді. Сондықтан да юмор, анекдот, саяси әзіл сияқты ұлттық ерекшелікті қанық көрсететін дүниелерді тәржімелеу мәселесі үлкен еңбекті қажет етеді», - деп жазады белгілі орыс әдебиеттанушысы Е.И.Панченко (Панченко, 2012).

Талқылау. «Хамелеон» әңгімесіндегі басты кейіпкер полиция қызметкері – бакылаушы Очумелов. Оның деген тегінің өзі (атауы) орыс тіліндегі «очуметь», «чуметь», яғни «оба ауруының таралуы» мағынасындағы етістікті еске түседі. «Очуметь», «чуметь» етістігінің түбірі – «чума». Яғни «оба» зат есімі – бүкіл қалалар мен елдерді жайлаған қорқынышты жұқпалы ауру. Автор «Очумелов» деген тегі арқылы шығарманың негізгі идеясы мен кейіпкердің мінез-құлқын керемет жеткізе білген. Әңгіменің соңында автор Чехов (аудармашы Әлихан да) күшіктің кімдікі екенін біле

алмай әбден дал болған жағымпаз надзиратель Очумеловтің образы арқылы сол заманның бар болмысын әдемі ашып көрсетеді. Чеховтағы:

«Толпа хохочет над Хрюкиным

– Я еще доберусь до тебя! - грозит ему Очумелов и, запахиваясь в шинель, продолжает свой путь по базарной площади», - (Чехов, 1983: 236) деген жолдарды Әлихан:

«Хрюкин топқа күлкі болып қала берді.

– Мен саған көрсетермін, - деп Хрюкинге жекіріп, қаһарын тігіп, Ошумелов төре жөніне кетті», - деп, эпизодтағы көріністі сол кездегі қазақ қоғамына өте түсінікті тілде қысқа да нұсқа етіп аударған (Бөкейхан, 2016: 576).

Айта кететін бір мәселе: әңгіменің бас кейіпкерінің «Очумелов» атты тегін қазақ аудармашысы ана тілінің ішкі заңдылығына бағындыра «Ошумелов» деп алған. Бұл жердегі авторлық мақсат: қазақ тілінің өзіне ғана тән ұлттық ерекшелігі орыс тілінің көлеңкесінде қалып қоймасын деген ой болған секілді.

Әңгіменің соңында «хамелеондық» қасиет, Очумеловтен тараған жағымпаздық айналасындағы адамдарға да тез жұғып, оба ауруы секілді қоғамды жайлайды. Очумелов – әр түрлі жайғадайларға байланысты терісін ыңғайлы түр-түске ауыстырып отыратын нағыз хамелеон болса, оны қоршап тұрған бір топ кісінің іс-әрекеті «көпте ақыл жоқ» деген сөзді толықтай ашады.

«Через базарную площадь идет полицейский надзиратель Очумелов в новой шинели и с узелком в руке. За ним шагает рыжий городской с решетом, доверху наполненным конфискованным крыжовником. Кругом тишина... На площади ни души... Открытые двери лавок и кабаков глядят на свет божий уныло, как голодные пасти; около них нет даже нищих», - (Чехов, 1983: 235) деп басталатын А.П.Чехов «Хамелеонының» бастапқы сөйлемін Ә.Бөкейхан: «Күн ыстық, дүкен ашық, алушы жоқ. Саудагерлерді ұйқы басқан. Базарда хайыршылар да жоқ. Базармен полицейский надзиратель Ошумелов келе жатыр. Барымталап алған бір шелек қарақатты көтеріп, қасында городской келеді», - (Бөкейхан, 2016: 575) деп аударған. Көркем әдебиетте алдымен пейзажды суреттеп, сосын барып іс-әрекетті баяндау – әбден қалыптасып қалған әдіс. Әлихан мұнда осы заңдылықты ұстанып, «Күн ыстық, дүкен ашық, алушы жоқ», - деп әуелі жалпы көріністі сипаттап өтеді. Ал, Чеховта орыс тіліндегі етістіктің сөйлем басында келетіні секілді – алдымен іс-әрекетті баяндап, содан соң көріністі суреттейді. Қазақ тіліндегі заңдылықта сөйлемнің басында зат есім, соңында етістік келетіні белгілі. Бұл сөйлемді құрауда аудармашы Әлихан қазақ тіліндегі осы заңдылықтарды мәтінде де өте сәтті қолданған.

Әлиханның тәржімесін Чеховпен салыстырып оқығанда байқағанымыз: қазақ қаламгері орыс классигі әңгімесінің көркемдік ерекшеліктерін жарқырата көрсете отырып аударуды мақсат етпеген. Тек, жалпы оқиғаны баяндай отырып, оқырманның көз алдына көрініс қалыптастыруды маңызды деп санаған. *«Через базарную площадь идет полицейский надзиратель Очумелов в новой шинели и с узелком в руке», - деген сөйлемді Әлихан «Базармен полицейский надзиратель Ошумелов келе жатыр», - деп қана береді. Мұндағы «в новой шинели и с узелком в руке» деген суреттеуді Әлихан бермеген. Дәл сондай «Открытые двери лавок и кабаков глядят на свет божий уныло, как голодные пасти», - деген «шатырлардың ашық есіктері көңілсіз, ашыққан*

ауыз секілденеді» мағынасындағы орысша көркемдігі ерекше сөйлемді Әлихан: «Күн ыстық, дүкен ашық» деп қана аударған. Атап көрсеткеніміздей, Әлихан аудармашы ретінде көркем әңгіменің жалпы оқиғасын ғана жеткізіп отырушы. Ал, Чеховта ауа-райы туралы, күннің ыстық екендігі туралы айтылмаса да Әлихан өз жанынан «Күн ыстық, ... алушы жоқ. Саудагерлерді ұйқы басқан» деп тәржімелеген. Бұл жерде оқушыға мәтіннің мазмұнын анық жеткізу үшін қазақ қаламгері өз жанынан сөз қосуды ұйғарғаны көрініп тұр. Күн ыстық, ыстық күнде адамдардың ештеңе істеуге зауқы соқпайтынын ескерген аудармашы «саудагерлерді ұйқы басқан» деген ойды қосуды жөн санаған.

Кез-келген шығармашыл тұлғаның туындысын зерттегенде оның ішкі әлеміне үңілу өте маңызды. Себебі, қаламгер туындысына жанын, тәнін, уақытын, өмірін арнайды. Олай болса, қайраткерлігін қаламымен де дәлелдеген аудармашы Әлихан Бөкейханның ішкі жан әлеміне бір сәт үңілген дұрыс.

Әлихан – табиғатында көшбасшы, сөзі мен ісі бір жерден шығатын тұлға. Ол – прагматик. Әлихан өнерді, әдебиетті, көркем шығарманы сүйді, мойындады, содан күш алды, әсерленді. Десек те, оның жаны жаратылыстану ғылымына жақын еді. Технократтық бейімі де жоқ емес. Осы орайда Әлиханның «Физика», «Астрономия» бағытындағы оқулықтарының өте сәтті жазылғандығын ескерте кетуіміз керек. Ғылыми, сыни, аналитикалық және логикалық ойлау жүйесі ерекше болғаны үшін де Алаш көшбасшысына бар тақырыпта мақала жазу, аударма жасау, зерттеулер жүргізу қиынға соқпады. Ал, әдебиет саласында Әлихан жазушы ретінде емес, сыншы-зерттеуші, аудармашы ретінде танылды. Ойын қысқа да нұсқа жеткізіп үйреніп дағдыланған қайраткер көркем аудармада да осы тәсілді қолданды және онысы сәтті шыққандығын да мойындауымыз керек.

Чеховтің «Хамелеонында»: «За ней (за собакой.- Ә.Ө.) гонится человек в ситцевой крахмальной рубашке и расстегнутой жилетке. Он бежит за ней и, подавшись туловищем вперед, падает на землю и хватает собаку за задние лапы. Слышен вторично собачий визг и крик: «Не пушай!», - (Чехов, 1983: 235) деген үш сөйлемін Әлихан: «Итті қуып жетіп, бір кісі жығыла-шағыла аяғынан алып ұстады», - (Бөкейхан, 2016: 575) деп бір-ақ сөйлемге сыйғызған. Алғашқы сөйлемдегі «шыт көйлек пен түймелері ағытылған күртеше киген адам иттің артынан жүгіріп бара жатқаны» туралы көрініс аудармада жоқ. Сондай-ақ, соңындағы «Слышен вторично собачий визг и крик: «Не пушай!» деген сөйлемді де Әлихан артық деп санаған. Тек «Он бежит за ней и, подавшись туловищем вперед, падает на землю и хватает собаку за задние лапы» дегенді: «Итті қуып жетіп, бір кісі жығыла-шағыла аяғынан алып ұстады», - деп аударады. Қаламгер әдеби шығарманың көркемдік қайсыбір сәттерін әдейі тастап кетсе де, аударманың көркемдік қуаты төмендеп тұрған жоқ. Себебі, аудармашы эпизодтағы қимыл-қозғалысты аса дәлдікпен берген. Бұл – аудармашы шеберлігі.

Орта ғасырда өмір сүрген ақын әрі әдебиет зерттеушісі, француз ғалымы Этьен Доле 1540 жылғы «Бір тілден екінші тілге дұрыс аудару ережесі» атты мақаласында аудармашыға төмендегідей бес талап қояды:

- аудармашы түпнұсқа мәтінін толық түсініп, сол тілді еркін меңгеруі керек;
- аудармашы түпнұсқамен қатар аударылатын екінші тілді де жетік білуі қажет;

– аудармашы сөзбе-сөз аудармаға ұрынбағаны жөн;
– аудармашы қолданыстағы тілдік бірліктерді пайдаланғаны абзал;
– аудармашы сөздердің баламасын мейлінше дұрыс тауып, мәтіннің стильдік ерекшеліктерін сақтай отырып аударма жасауы керек» (Dole, 1994).

Әлихан Бөкейханның орыс тіліне жетіктігі 1913 жылға дейінгі «Степной край», «Туркестанские ведомости», «Киргизская степная газета», «Семипалатинский листок», «Иртышъ», «Омичъ», «Голос степи», «Сибирские вопросы» секілді газеттердегі мақалаларынан-ақ аңғарылады. Осыған байланысты кейбір замандастарымыз: «Әлиханның орыс тіліндегі мақалалары қазақ тіліндегі мақалаларынан сәтті шыққан» дегенді де айтып жүр. Біздіңше, бұл – асығыс және үстірт айтылған пікір. Ә.Бөкейхан қазақ тілін де, орыс тілін де өте жақсы білді. Бұл ойымызға дәлел – Әлиханның түрлі кезеңде қазақ және орыс тілінде жарық көрген мақалалары. Әрине, XX ғасырдың басында баспасөз тілі (газет, журнал) енді қалыптасып келе жатқан қазақ қауымының мүмкіндігін бұл дәстүр бірнеше ғасыр бойы орныққан орыс жағдайымен салыстыруға болмайды. Сондықтан да, Әлиханның қазақ тіліндегі мақалаларын орыс тіліндегі мақалаларымен салыстыру қисынға келмейді.

Этьен Долье айқындаған аудармашыға тән бес қасиеттің үшіншісін, яғни «аудармашы сөзбе-сөз аудармаға ұрынбағаны жөн» деген талабын Әлиханның жоғарғы деңгейде меңгергенін Чеховтің «Хамелеон» әңгімесінің аудармасынан анық байқаймыз.

« – Жарайды, кім иті екен бұл өзі? Итті бос ұстау қалай екенін көрсетермін. Үкімет жарлығын орнына келтірмегеннің әкесін танытармын. Барса-келмеске жіберемін. Ыштраф салам. Елдрин, кім иті екенін біл, иесін тап, протокол жаз. Бұл бәлкім құтырған ит шығар. Итті қазір өлтір. Бұл кім иті? Айтыңдаршы! - деді Ошумелов», - деп аударады қазақ қаламгері (Бөкейхан, 2016: 575). Ал, түпнұсқада А.П.Чехов:

« – Гм!.. Хорошо... – говорит Ошумелов строго, кашляя и шевеля бровями. – Хорошо... Чья собака? Я этого так не оставлю. Я покажу вам, как собак распускать! Пора обратить внимание на подобных господ, не желающих подчиняться постановлениям! Как оштрафуют его, мерзавца, так он узнает у меня, что значит собака и прочий бродячий скот! Я ему покажу Кузькину мать!.. Елдырин, – обращается надзиратель к городовому, – узнай, чья это собака, и составляй протокол! А собаку истребить надо. Немедля! Она наверное бешеная... Чья это собака, спрашиваю?», - дейді (Чехов, 1983: 235).

Түпнұсқа авторы Чехов бұл мәтінде көркем суреттеуді қолданған. Ал, «Как оштрафуют его, мерзавца, так он узнает у меня, что значит собака и прочий бродячий скот!», - деген Ошумеловтің күрделі сөйлемін Әлихан: «Ыштраф салам», - деген бір ғана жәй сөйлеммен беріп, сөзбе-сөз аудармай, еркін аударып, түпнұсқадағы автор ойын қазақ оқырманына қысқа да нұсқа етіп өзіне ғана тән аудармашылық стильде жеткізген.

Қаламгер Ошумеловті «Әкесін танытармын», «Барса-келмеске жіберемін» деп қазақша сөйлетеді. Аудармашы түпнұсқа мазмұнынан ауытқымай, қазақтың құлағына етене жақын сөздерді қолдану арқылы ашулы кейіпкердің бүкіл болмысын

аша білген. Сөзбе-сөз аудармаға ұрынбай, түпнұсқадағы авторлық ойды қазақтың таным-түсінігіндегі сөздер арқылы еркін аударған.

Этьен Доленің «Аудармашы сөздердің баламасын мейлінше дұрыс тауып, мәтіннің стильдік ерекшеліктерін сақтай отырып аударма жасауы керек» деген аудармашыға қойған бесінші талабына келер болсақ, Әлихан мұны да сәтті орындаған. Мысалы:

«– *Врешь кривой! Не видал, так, стало быть, зачем врать?*», - деген топтағы біреуге айқайлаған Хрюкин сөзін аудармада: «– *Өтірік айтып былжырама, соқыр. Айтқаны қума өтірік. Тінті көрген жоқ»,* - деп береді (Бөкейхан, 2016: 576). Мұндағы «кривой» сөзінің тікелей аудармасы «кисық». Екінші бір мағынасында «одноглазый», яғни «жалғызкөз» деп те айтыла береді. Мұны жақсы білген Ә.Бөкейхан «кривой» сөзін «соқыр» деп аудару арқылы әңгіме кейіпкерінің надандыққа толы топас болмысын қазақ оқырманына әдемі жеткізген.

Осы орайда жоғарыда айтып өткендей, автор Очумелов есімін «оба» ауруымен негіздеп алғаны секілді, Хрюкин есімін алудың да өз себебі бар. «Хрюкин» сөзі орыстың «хрюкать», «хрюкать как свинья», яғни «шошқа сияқты қорсылдау» деген сөзінен шыққаны аңғарылады. Мысалы, мәтінде қолын ит тістеп жан даусы шығып, аузына ақ ит кіріп, көк ит шыққан Хрюкин мен жоғарыдағы Хрюкиннің іс-әрекетінен қорсылдаған доңыздың ғана бейнесін көреміз.

Бір топ кісінің арасынан шыққан дауыстың әрбіріне сеніп, иттің кімдікі екенін білмей, кімнің ыңғайына шығуды ұйғара алмай әбден әбігерге түскен Очумелов, «*Жоқ, бұл жандарал күшігі емес, жандаралда мұндай күшік жоқ. Жандарал итінің бәрі тазы»* деген Елдрин сөзінен соң: «*Мен өзім де білемін, жандаралдың итінің бәрі тазы. Мынау бір жаман күшік қой. Не жүн жоқ, не кескін жоқ...*», - дейді бас кейіпкер Әлихан аудармасында (Бөкейхан, 2016: 576). Ал, Чеховта: « – *Нет, это не генеральская... – глубокомысленно замечает городово́й. – У генерала таких нет. У него всё больше легавые...*

– *Я и сам знаю. У генерала собаки дорогие, породистые, а эта – чёрт знает что! Ни шерсти, ни вида... подлость одна только...*», - делінген (Чехов, 1983: 236).

Бірінші сөйлемдегі Елдриннің итті сипаттаған «легавый» сөзін Әлихан «тазы» деп қазақша баламасын дәл тауып отыр. Екінші сөйлемдегі Очумеловтің «дорогие, породистые собаки» деген сөзін де Әлихан «тазы» деп аударды. Қазақта «ит жақсысы – тазы» деген мақал бар. Тазы – саятшылықта бірге алып жүретін аңшы иттердің тұқымы. Тазы иттер қазақ тіршілігінде ерекше құрметке ие. Осыны жақсы білген Әлихан «тазы» деген сөзді қолдану арқылы да, «дорогие, породистые» деген сөздердің мағынасын нақты ашып отыр.

Әлихан Бөкейхан өзінің шығармаларында, мақалаларында, аудармалары мен зерттеу еңбектерінде тікелей дінге қатысты болмаса, «Құдай», «Алла» деген сөздерді сирек қолданған. Оның орнына «Япырым-ай», «Ойбай» секілді қыстырма сөздерді молынан қолданған. Мысалы, Ә.Бөкейхан Чеховтан аударған дәл осы «Хамелеон» әңгімесінде надзиратель Очумеловтің:

« – *Ишь ты, господи... Соскучились по братце... А я ведь не знал! Так это ихняя собачка? Очень рад... Возьми ее... Собачонка ничего себе... Шустрая такая... Цап этого за палец! Ха-ха-ха... Ну, чего дрожишь? Ppp... Pp... Сердится, шельма... цуцкык такий...*», - (Чехов, 1983: 236) деген сөздерін:

« – Япырым-ай, туысқанын сағынған зой! Мен білген жоқ едім. Мынау нәресте жан-дарал ағасынікі ме? Тіпті жақсы болды. Қуанып қалдым зой... Сен күшікті ал, қандай әдемі күшік. Әп-әп,- деп мынаның қолын тістеп алыпты, ха-ха-ха. Күшігім-күшігім, шырағым! Неге қалтырайсың? Ғешкім тимейді. Қорықпа, ырылдама, қарағым. Қандай сүйкімді,- дейді Ошумелов төре», - деп аударады (Бөкейхан, 2016: 576).

Әлиханның «Ишь ты, господи...» деген сөзді «Япырым-ай» деп бергендігінің себебі: біріншіден, бір қарағанда, надзирательдің бұл «господи» сөзі діни бағытта айтылғандай көрінетіні рас. Алайда, Әлихан бұл сөзді түпнұсқа авторы кейіпкердің діншілдігі асып бара жатқандығынан қолданбағанын жақсы білген. Бұл жерде «Ишь ты, господи» – таң қалу мағынасында айтылған жәй ғана қыстырма сөз. Ал, Әлиханның қазақ тіліндегі «япырым-ай» секілді қыстырма сөзді қолданғандығын оның тапқырлығы дегеннен басқа айтарымыз жоқ.

Екіншіден, Әлихан діни тақырыптарға өте нәзік, сақтықпен қарап, мақалаларын үлкен дайындықпен жазған. Сол себепті де, ол «Алла», «Құдай» сөздерін барлық жерде жайбарақат қолдана бермеген. Бұл оның дінге деген көзқарасының терістігінен емес, қайта дінге деген көзқарасы мен құрметінің өте жоғары болғандығынан деп ойлаймыз. Әлихан діни сауат жөнінен замандастарының алдында жүргенін «Дін таласы» («Сурат кофеханасы»), «Дінбасы-муфтиге қандай кісі лайық?», «Қ. оязындағы моллалардың баяны» атты мақалаларынан анық байқаймыз. Бұл еңбектеріндегі негізгі ой – дінді ғылым арқылы түсініп, оған белгілі бір дайындықпен, ғылыми көзқараспен келу керектігі туралы. Әлиханды ХХ ғасырдың басында туған халқының ағармағаны мен жұртты адастыратын надан моллалардың әрекеті қатты толғандырды. Халықты қараңғылықтан шығарудың жалғыз жолы ғылым деп түсінген қайраткер халықтың дінге деген «қарабайырлығын» жою үшін Еуропа білім жүйесін ұсынды. Әлихан үшін ғылым – қоршаған орта мен қоғамды тереңнен танытып, ақиқатқа апаратын жалғыз жол. Ал, жоғарыдағы мәтінде Әлихан «господи» сөзінің аудармасын жете біліп тұрса да, «Алла» сөзін жөнсіз қолданудан сақтанды.

Әңгіме соңын автор күшіктің жандарал ағасынікі екенін білген Ошумеловтің Хрюкинге айтылған сөзімен аяқтайды. Бұл жерде: «Аудармашы қолданыстағы тілдік бірліктерді пайдалану арқылы жалпы контексті сақтау керек», - деген Этьен Дольенің аудармашыға қояр тағы бір талабын Әлихан нақты ескергенін анық аңғарамыз.

« – Мен саған көрсетермін,- деп Хрюкинге жекіріп, қаһарын тігіп, Ошумелов төре жөніне кетті», - дейді (Бөкейхан, 2016: 576). Чеховта бұл сөйлем:

« – Я еще доберусь до тебя! - грозит ему Ошумелов и, запахиваясь в шинель, продолжает свой путь по базарной площади (Чехов, 1983: 236).

«Я еще доберусь до тебя» сөйлемінің тікелей аудармасы «Мен саған әлі жетермін». Егер Әлихан бұлай аударса, ол мәтінді толық түсінбегендігін көрсетер еді. Сондай-ақ, мұндай сөйлемнің қазақ тілі қолданысында жоқ екені де анық. Контекске сай «Мен саған көрсетермін» деген сөйлем арқылы Әлихан Ошумеловтің Хрюкинге төккен ызғарын, кеудесінде кернеген ызаны сипаттап, кейіпкер бейнесін керемет ашып отыр.

Әдетте көркем шығарма авторлары алдын ала белгілі бір позиция ұстанып, өзі сомдаған кейіпкерлердің біріне жақтасып, қолдап отыратынын байқаймыз. Ал, Чеховта олай емес. Жазушы соңғы шешімді оқырманның өзіне қалдырады. Ол екі

жақты да барынша күлкіге айналдырып, барлық жағдайға шынайы тұрғыдан келеді. Есімі жұқпалы «оба» ауруымен сәйкес кейіпкер Очумелов пен доңызша қорсылдап, кішкентай итпен арпалысқан Хрюкин сияқты кейіпкерлердің бүкіл болмысын әңгіме барысында әдемі ашып көрсетеді. Әңгімені оқи бастағаннан-ақ, кейіпкерлерге келемеждеп есім берген автор ешкімнің позициясын жақтамайтындығына оқушысын сендіреді. Чеховтің осы позициясын тереңнен түсінген Әлихан аударма барысында ешкімді жақтамайды да, даттамайды да. Тек шығарманың бүкіл мазмұны мен идеясын сақтай отырып, еркін аударма жасап, автордың айтқысы келген дүниесін қазақ оқырманына сәтті жеткізуді ғана мақсат тұтқан. Әлихан аудармашы ретінде бұл мақсатына жете білген.

А.П.Чехов «Хамелеон» әңгімесі арқылы шенді-шекпенділерге жағымпазданған екіжүзді орыс қоғамының болмысын реалистік тұрғыда көрсете білді. Әлихан да бұл шығарманы кездейсоқ таңдамағаны анық. Ол қорқақтық, арызқойлық, екіжүзділік, жағымпаздық, көре алмаушылық секілді жиренішті қасиеттер өршіп тұрған қазақ қоғамындағы келеңсіз жайттарды Чеховтің «Хамелеоны» арқылы аша түсіп, әшкерелеуді мақсат етті. Көркем дүниенің өміршеңдігі де, құндылығы да осында.

Зерттеу нәтижесі. Әлихан да, Чехов та – бір заманның тұлғалары. Әлем әдебиетінің классик жазушысы Антон Павлович – мамандығы бойынша дәрігер. Ол аз ғана ғұмырында тек «дәрігер-жазушы» ғана болып қалмай қоғам қайраткері деңгейіне көтерілді. Чеховтің өмірі мен шығармашылығын зерттеген ғалымдардың жазуында: «Ол аштыққа ұшыраған және туберкулезбен ауырған адамдарға, балаларға және шаруаларға көмек көрсетіп, Ялта қайырымдылық қоғамы басқармасының уәкілі ретінде қайырымдық қызметін атқарды. Сондай-ақ, осы мәселелер және мұқтаж жандардың пайдасына қаражат жинау туралы мақалаларын тұрақты түрде баспа беттеріне жариялап тұрды» (Кузичева, 2010). Жазушы халық жағдайына еш уақытта бейжай қарамады. Қолынан келгенше орыс қоғамына пайда тигізуді азаматтық борыш санады. Осы орайда Әлихан Чеховтің әңгімесін тәржімелеуі - тек әңгіменің мазмұны мен «қоғамдағы ащы шындыққа» байланысты емес, оның авторға деген құрметі деп те түсінген дұрыс. Екі авторды рухани байланыстырушы көзге көрінбес бір күш бар болса, ол – еліне, халқына деген құрметке толы махаббаты деп түсінгеніміз жөн. Әлиханның: «Тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген сертінің сырын бұралаң соқпақты өмір жолын, сан қырлы шығармашылығын тереңдеп танысқан сайын біле түскендей боламыз.

Чехов пен Әлиханды байланыстырып тұрған бірінші қасиет – елшілдігі десек, екіншісі – екеуінің де бастапқы мамандығы әдебиет әлемінен тыс тұрғандығы. Антон Павлович 1879 жылы И.М.Сеченов атындағы Мәскеу медициналық факультетіне оқуға түсіп, дәрігер қызметін атқарады. Дәрігер бола жүріп әр түрлі басылым бетіне мақала жариялауды да тоқтатпайды. Алғашында медициналық зерттеу тақырыбы қызықтырған Чехов 1887 жылдан бастап адамзатқа ортақ маңызды да күрделі мәселелер төңірегінде әңгіме, повесть, пьеса жаза бастайды. Сөйтіп, әуелгіде бірталай сынға ұшыраған «дәрігер жазушы» уақыт өте келе әдебиетке алаңсыз бет бұрады.

Әлихан 1890-1894 жылдары Санкт-Петербург Орман технологиялық институтының экономика факультетінде оқып, «ормантанушы-статист» мамандығын алады. Алайда бұл саламен ғана шектеліп қалмаған табиғатынан сан қырлы талант иесі,

жан-жақты ғалым, елшіл тұлға не істесе де қазақ халқының жарқын болашағы үшін қызмет етті.

А.П.Чехов пен Әлихан Бөкейхан сынды екі қайраткердің бастапқы мамандығы жаратылыстануға орайлас болғанымен, өмірлерінің соңына дейін қолдарынан қаламы түспегені белгілі. Мұның негізгі себебі – екі қайраткердің еліне деген шексіз махаббаты еді.

Қорытынды. Алаш ардақтысы Әлихан Бөкейхан аудармашы ретінде де қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына зор үлес қосты. Ол алғашқылар қатарында орыс және Еуропа жазушыларының шығармаларына сәтті аударып, қазақ оқырманына жеткізді. Ә.Бөкейхан көркем аударма саласындағы табысын анықтайтын тәжірибелік негіздер:

- екі тілді де өте жетік білуі;
- сөзбе-сөз аудармаға ұрынбай, еркін аударма жасауы;
- жалпы контекст пен шығарманың толық мазмұны мен идеясын сақтай отырып аударма жасауы;
- аударма барысында қазақтың таным-түсінігі мен тыныс-тіршілігінде кездесетін сөздерді қолдануы немесе оларды синоним сөздермен алмастыруы;
- орысша сөздердің қазақша баламасын дұрыс тауып, мәтіннің стильдік ерекшеліктерін сақтай отырып аударуы;
- мәтіннің көркемдігінен гөрі, оқырманға беретін рухани қуаты мен идеясына көп мән беретіні.

Тіл мерейінің үстем болуына аударма саласының да атқарар рөлі ерекше. Әлемнің рухани мұралары мен классикалық жауһарларын тәржімелеу – халық болашағы үшін жасалған іргелі де қайтарымы мол еңбек. Бар ғұмырын қазақ қоғамының еркіндігі мен дамуына арнаған Әлихан Бөкейханның көркем аударма саласындағы ізденісі мен жетістігі – адамзат өркениетін салаландыруға бағытталған бірегей еңбек екені анық.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Алаш ардақтысы Әлихан Бөкейхан шығармашылығы кезең-кезеңмен жиналып, жүйеленіп, зерттелініп жатыр. Бұл саладағы жұмыстардың соңғы табыстары – «Әлихан Бөкейхан» энциклопедиясы (Бөкейхан, 2018), қайраткердің 15 томдық шығармалар жинағы (Бөкейхан, 2016), белгілі ғалымдардың зерттеу еңбектері мен монографиялары. Десек те, Ә.Н.Бөкейханның әдеби зерттеулері мен сыни мақалалары, аудармалары өз дәрежесінде байыпталмай жатқанын да айта кетуіміз керек. Жоғарыда айтылғандай, оның аудармашылық мұрасы – жан-жақты зерттеуді талап ететін үлкен бір сала. Бұған бүгінгі және келешек буын өз үлесін қосады деп үміттенеміз.

Оскен А.М.

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева.

Нур-Султан, Казахстан.

E-mail: asem_a7_95@mail.ru

[ORCID ID: 0000-0001-7291-9858](https://orcid.org/0000-0001-7291-9858)

Рассказ Антона Чехова «Хамелеон» в переводе А. Букейхана (сравнительный анализ)

Аннотация. В статье художественно проанализирована повесть Алашского интеллигента Алихана Букейхана «Хамелеон», переведенная им от русского писателя-классика А. П. Чехова. Кроме того, в

данной статье рассматривается оригинальный стиль, художественные особенности переводчика Алихана Букейхана в переводе художественного произведения и его вклад в сферу перевода.

В начале XX века алашская интеллигенция внесла большой вклад в развитие культуры и науки казахского общества. Они писали учебники из разных областей науки, чтобы воспитать образованное поколение. Алашская интеллигенция вела культурную работу по воспитанию высокого поколения, способствовала открытию театров и школ европейской системы. Они публиковали свои статьи в периодической печати, чтобы раскрыть народную грамотность, расширить кругозор и представить им произведения шедевров мировой литературы. А тема, на которую мы нацелены, - вклад Алихана Букейхана в сферу перевода в казахской литературе.

Алихан Букейхан – переводчик, который глубоко погрузился в переводческое дело. Он перевел с русского языка на казахский язык множество художественных произведений, научно-познавательных трудов и учебников. Среди перечисленных переводческих работ особое внимание Алихана уделялось переводу художественной литературы. А. Букейхан переводил рассказы, басни и повести шедевров мировой литературы, публиковал свои переводы на страницах прессы. У него есть рассказы «Сурат кафеханасы» («Суртаская кофейня»), «Қажы-Мұрат» («Хаджи-Мурад»), «Кавказ тұтқыны» («Кавказский пленник»), «Күн» («Солнце») в переводе Л. Н. Толстого и Эзопа, а также «Жетпіс жеті мысал» («Семьдесят семь басен»). Также он перевел на казахский язык многие произведения Ги де Мопасана, такие как «Симонның әкесі» («Отец Симона»), «Ақсақ кемпір» («Старуха Соваж») от О. Уайльда, «Мақардың түсі» («Сон Макара») от Короленко, «Торғай» («Воробей») от Тургенева, «Қара ханым» («Кара ханым») от Мамина-Сибирняка, «Баймақан» («Баймақан»), «Ескі Қырым сөздері» («Легенда Крыма»), «Пайғамбарға хат» («Письмо Богамету»), «Грейдің өлімі» («Смерть Геря»), «Азамат Юсуф» от Н. Маркса.

В этой статье мы проанализировали рассказ Алихана Букейхана «Хамелоен» в переводе А.П. Чехова. При сравнении художественных переводов, созданных А. Букейханом, мы выделили несколько характерных для него особенностей перевода. Алихан Букейхан в качестве переводчика очень хорошо знал русский язык; в своем переводе он стремился к свободному переводу художественного произведения, сохранению идеи и содержания произведения; А. Букейхан перевел произведение в русле казахского самосознания; он больше обращал внимание на его духовное влияние, чем на художественную специфику произведения.

Художественный перевод в казахской литературе, основанный Абаем, Ыбыраем, Шакаримом, в начале XX века продолжили такие интеллектуалы Алаша, как А. Байтурсынулы, А. Букейхан, Ж. Аймаутолы, М. Дулатулы. Художественные переводы, созданные А. Букейханом в казахской литературе, сегодня отличаются самобытностью.

Ключевые слова: перевод, алаш, автор, переводчик, национальное познание-понятие, аналитика, контекст.

Oskan A.M.

*L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan.*

*E-mail: asem_a7_95@mail.ru
[ORCID ID: 0000-0001-7291-9858](https://orcid.org/0000-0001-7291-9858)*

The Story of Anton Chekhov «Chameleon» Translated By A. Bukeikhan (Comparative Analysis)

Annotation. The article artistically analyzes the story of the Alash intellectual Alikhan Bukeikhan «Chameleon», translated by him from the Russian classic writer A. P. Chekhov. In addition, this article examines the original style, artistic features of the translator Alikhan Bukeikhan in the translation of a work of art and his contribution to the field of translation.

At the beginning of the twentieth century, the Alash intelligentsia made a great contribution to the development of culture and science of the Kazakh society. They wrote textbooks from different fields of science to educate the educated generation. The Alash intelligentsia conducted cultural work on the education of the high generation, contributed to the opening of theaters and schools of the European system. They published their articles in periodicals in order to reveal people's literacy, broaden their horizons and present them with works of masterpieces of world literature. And the topic we are aiming at is the contribution of Alikhan Bokeikhan to the field of translation in Kazakh literature.

Alikhan Bukeikhan is a translator who is deeply immersed in the translation business. He translated many works of art, scientific and educational works and textbooks from Russian into Kazakh. Among the listed translation works, Alikhan paid special attention to the translation of fiction. A. Bukeikhan translated stories, fables and novellas of masterpieces of world literature, published his translations on the pages of the press. He has the stories «Surta Coffee House», «Hadji Murad», «The Caucasian Prisoner», «The Sun» translated by Leo Tolstoy and Aesop, as well as «Seventy-seven Fables». He also translated into Kazakh many works of Guy de Maupassant, such as «Simon's Father», «The Old Woman Sauvage» from Fr. Wilde, «Makar's Dream» by Korolenko, «Sparrow» by Turgenev, «Kara Khanim» by Mamin-Sibirnyak, «Baymakan», «Legend of the Crimea», «Letter to Bogamet», «Death of Gere», «Azamat Yusuf» by N. Marks.

In this article we analyzed the story of Alikhan Bukeikhan «Chameleon» translated by A. P. Chekhov. When comparing literary translations created by A. Bukeikhan, we have identified several features of translation characteristic of him. Alikhan Bukeikhan knew the Russian language very well as a translator; in his translation, he sought to freely translate the work of art, preserve the idea and content of the work; A. Bukeikhan translated the work in line with the Kazakh self-consciousness; he paid more attention to its spiritual influence than to the artistic specifics of the work.

Literary translation in Kazakh literature, founded by Abai, Ybyray, Shakarim, was continued in the early twentieth century by such Alash intellectuals as A. Baitursynuly, A. Bokeikhan, J. Aimauly, M. Dulatuly. Artistic translations created by A. Bukeikhan in Kazakh literature today are distinguished by their originality.

Key words: translation, alash, author, translator, national cognition-concept, analytics, context.

Информация об авторе:

сем Өскен Мақсатқызы, магистр филологических наук, PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: asem_a7_95@mail.ru. ORCID ID: [0000-0001-7291-9858](https://orcid.org/0000-0001-7291-9858)

Әдебиет:

Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Аманат. II том. – Шымкент: «Азият» баспасы. 2016. – 640 б.

Әубәкірова Қ. Ж. Аймауытұлы аудармаларындағы Алаш идеясы // «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» халықаралық ғыл.–практ. конф. матер. – М., 2015. – №11(38). – Б. 133–139.

Байтұрсынов А. «Ақ жол» газетіндегі өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 475 б.

Бөкейхан Ә., Дулатұлы М., Байтұрсынұлы А., Рысқұлов Т. Орта Азия оқушыларының қоғамы. 1917 жылға дейінгі Ресей қол астындағы қазақ жері. – №5. – Оксфорд, 1985.

Бөкейхан Ә. Шығармалары. VIII том. – Астана: Сарыарқа, 2016. – 595 б.

Бөкейхан Әлихан. Энциклопедия / жоба жетекшілері: С.Аққұлыұлы, Н.Мауытов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.

Доле Этьен. Бір тілден екінші тілге дұрыс аудару жолдары. – Париж, 1540 <http://transeurope.ru/vuydayushhiesya-perevodchiki-i-lingvisty/eton-dole.html>

Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.

Панченко Е.И. Ирония аударма мәселесі ретінде.

<https://kk.convdocs.org/docs/index-52616.html>

Уяма Томохико. Қазақ зиялыларының репрессияға ұшырайы Ресей империясының ілсіздігі. – Париж, 2015. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8216>

Чехов А.П. Ғажап адамдардың өмірі. – Мәскеу: Молодая гвардия, 2010. 880 б.

Чехов А. П. 30 томдық шығармаларының толық жинағы. Шығармалары. 3 Том. – Мәскеу: Наука, 1983. 344 б.

Литература:

- Аккулы С. Алихан Букейхан. Аманат. II том. – Шымкент: АЗИАТ, 2016. – 640 с.
- Аубакирова К. Идея Алаш в переводах Ж.Аймауытулы // метер.междунар.научн.конф. «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» – Москва, 2015. – №11(38). – 133–139 с.
- Байтурсинов А. Стихи и переводы, публицистические статьи и литературные исследования в газете «Ак жол». – Алматы: Жалын, 1991. – 475 с.
- Букейханов А., Дулатов М., Байтурсинов А., Рыскулов Т. Общество студентов Центральной Азии. Казахи о России до 1917 года. – Оксфорд, 1985.
- Букейхан А. Сочинения. VIII том. – Астана: Сарыарка, 2016. – 595 с.
- Букейхан Алихан. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 с.
- Доле Этьен. Перевод с одного языка на другой. – Париж. 1540. <http://transeurope.ru/vyidayushhiesya-perevodchiki-i-lingvisty/eton-dole.html>
- Камзабекулы Д. Алаш и литература. – Астана: Фолиант, 2002. – 250 с.
- Панченко Е.И. Ирония как проблема перевода. <https://kk.convdocs.org/docs/index-52616.html>
- Уяма Томохио. Репрессии против казахской интеллигенции как признак слабости российской имперской власти. – Париж, 2015. – 681–703 с. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8216>
- Чехов А.П. Жизнь замечательных людей. – Москва: Молодая гвардия, 2010. – 880 с.
- Чехов А.П.. Полное собрание сочинений и писем в 30–ти томах. Сочинения. Том 3. – Москва: Наука, 1983. – 344 с.

References:

- Akkuly S. (2016) Alikhan Bukeikhan. Amanat. [Trusted] – Shymkent: Aziat, V. 2. – 640 p. (in Kaz.)
- Aubakirova K. Zh. (2015) Aimauytuly audarmalarindagi Alash ideyasi [The idea of Alash in translates Zh.Aimauytuly]. – Moscow, 133–139 p. (in Russ.)
- Baytursinov A. (1991) «Aq zhol» gazetindegі olender men tarzhimeler, publistikalik maqalalar zhane adebi zertteu [Poems and translations, journalistic articles and literary research in the newspaper «Ak Zhol»]. – Алматы, 475 p. (in Kaz)
- Bukeikhanov A., Dulatov M., Baytursynov A., Ryskulov T. (1985) Society for Central Asian Students. Kazakhs on Russians Before 1917. Reprint series №5. Oxford. (in Eng.)
- Bukeikhan Alikhan. (2018) Ensiklopedia [Encyclopedia]. – Almaty: Kazakh encyclopedia, 784 p.
- Bukeikhan A. (2016) Shygarmalary [Essays]. – Astana, V. 8. – 595 p. (in Kaz.)
- Chekhov A.P. (1983) Polnoe sobranie sochinenii i pisem v 30–i tomah. Sochinenia. The complete collection of works and letters in 30 volumes. Essays]. – Moscow, V. 3, – 344 p. (in Russ.)
- Dole Etienne. (1540) La manière de bien traduire d'une langue en aultre. – Paris. <http://transeurope.ru/vyidayushhiesya-perevodchiki-i-lingvisty/eton-dole.html> (in Fren.)
- Kamzabekuly D. (2010) Alash zhane adebiet [Alash and literature]. – Astana, 250 p. (in Kaz.)
- Chekhov A.P. (2010) Zhizn zamechatelnyh ludey [The life of remarkable people]. – Moscow, 880 p. (in Russ.)
- Panchenko E.I. Ironia kak problema perevoda [Irony as a translation problem]. <https://kk.convdocs.org/docs/index-52616.html> (in Russ.)
- Uyama Tomohiko. (2015) Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule. Paris. Cahiers du monde russe. – Paris, 681–701 p. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8216> (in Eng.)